

His toria scholas tica

2025
11

Mezinárodní časopis
pro dějiny výchovy a vzdělání

International Review
for History of Education

Národní pedagogické muzeum
a knihovna J. A. Komenského

Praha 2025

Historia scholastica

Číslo 2, prosinec 2025, ročník 11

Number 2, December 2025, Volume 11

Šéfredaktor *Editor-in-chief*

PhDr. Jan Šimek, Ph.D. (jan.simek@npmk.cz)

Zástupce šéfredaktora *Deputy Editor*

Mgr. Jakub Seiner (seiner@npmk.cz)

Redakční rada *Editorial Board*

prof. PhDr. Martin Holý, Ph.D. (Historický ústav Akademie věd ČR)
doc. PhDr. Dana Kasperová, Ph.D. (Technická univerzita v Liberci)
prof. PhDr. Jiří Knapík, Ph.D. (Slezská univerzita v Opavě)
prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc. (Univerzita Pardubice)
prof. PhDr. Karel Rýdl, CSc. (Univerzita Pardubice)
doc. Mgr. Jaroslav Šebek, Ph.D. (Univerzita Karlova v Praze a Akademie věd ČR)
doc. PhDr. Růžena Váňová, CSc. (Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze)
Mgr. Magdaléna Šustová (Muzeum hlavního města Prahy)
prof. Dr. Marta Brunelli, Ph.D. (Università di Macerata)
prof. Dr. Antonella Cagnolati (Università di Foggia)
prof. Dr. Marcelo Caruso (Humboldt Universität Berlin)
prof. Dr. Lucien Criblez (Universität Zürich)
prof. Andreas Fritsch (Deutsche Comenius Gesellschaft)
prof. Dr. Gerald Grimm (Universität Klagenfurt)
prof. Dr. Andreas Hoffmann-Ocon (Pädagogische Hochschule Zürich)
prof. PhDr. Blanka Kudláčková, Ph.D. (Trnavská univerzita v Trnavě)
prof. Dr. Eva Matthes (Universität Augsburg)
prof. Dr. András Németh (Eötvös Loránd Tudományegyetem Budapest)
prof. Dr. Jürgen Oelkers (Emeritus Professor Universität Zürich)
prof. PhDr. Jaroslav Pánek, DrSc., dr.h.c. (Historický ústav Akademie věd ČR)
prof. Dr. Simonetta Polenghi, Ph.D. (Università Cattolica del Sacro Cuore Milano)
prof. Dr. Edvard Protner (Univerza v Mariboru)
prof. Dr. Dr.h.c. Ehrenhard Skiera (Univ. Prof. a.D. Europa-Universität Flensburg)

Výkonná redaktorka *Executive Editor*

Mgr. Lucie Bortová (bortova@npmk.cz)

Vydavatel *Publisher*

Národní pedagogické muzeum a knihovna J. A. Komenského
Valdštejnská 20, 118 00 Praha 1, Česká republika, IČ 61387169, www.npmk.cz

Obálka a grafická úprava *Cover and Graphic Design*

Pavel Průša

Sazba *Type Setting*

Mgr. Lucie Bortová

Tisk *Printed by*

Tiskárna PROTISK, s. r. o., Rudolfovská 617, 370 01 České Budějovice, Česká republika
Časopis Historia scholastica vychází 2× ročně. *Historia scholastica is published twice a year.*

Indexováno v *Indexed in*

SCOPUS, ERIH+, DOAJ, EBSCO, Ulrich's Periodicals Directory

ISSN 1804-4913 (print), ISSN 2336-680X (online)

Číslo registrace MK ČR E 22258

Obsah

Contents

Úvodník Editorial	9	— Martina Halířová
Studie Studies	15	Než přijde Felbiger. Vídeňská předehera tereziánské školské reformy, role F. K. Kressela von Qualtenberg a počátky pražské normální školy <i>Until Felbiger Comes. The Viennese Prelude to the Theresian School Reform, the Role of F. K. Kressel von Qualtenberg and the Beginnings of the Prague Normal School</i> — Daniela Tinková
	41	Felbiger a okruh jeho uhorských spolupracovníků <i>Felbiger and His Circle of Hungarian Collaborators</i> — Eva Kowalská
	61	Ideové prepojenie Allgemeine Schulordnung a Ratio educationis <i>Ideological Connection Between Allgemeine Schulordnung and Ratio Educationis</i> — Miroslava Slezáková
	73	Rozvoj sítě triviálních škol na Moravě na konci 18. století <i>The Development of the Network of Minor Schools in Moravia at the End of the 18th Century</i> — Veronika Macháňová
	99	Školní budovy na panstvích Hranice a Lipník nad Bečvou na konci 18. a počátku 19. století <i>School Buildings on the Estates of Hranice and Lipník nad Bečvou at the End of the 18th and Beginning of the 19th Centuries</i> — Helena Kovářová
	115	Štólové poplatky jako jeden ze zdrojů finančního zabezpečení učitelů ve druhém desetiletí 18. století <i>Parish School Teachers in Bohemia at the Beginning of the 18th Century and the Amount of Ecclesiastical Fees as a Source of Income</i> — Miloš Sládek

Studie
Studies

- 131 Jazyk a vzdělání jako klíč k proměně židovské společnosti: počátky sekulárního vzdělávání českých Židů
Language and Education as the Key to the Transformation of Jewish Society: The Beginnings of Secular Education of Jews in Bohemia
— Iveta Cermanová
- 157 Staré texty pro nové žáky. Učebnice židovských sekulárních škol v českých zemích na konci 18. století
Old Texts for New Pupils: Textbooks of Jewish Secular Schools in the Czech Lands at the End of the 18th Century
— Andrea Jelínková
- 177 Protestantské konfesijní školy v českých zemích z kvantitativního hlediska
A Quantitative Analysis of Protestant Confessional Schools in the Czech Lands
— Zdeněk R. Nešpor
- 193 Školní docházka, sociální složení a postavení žáků hlavní školy v pevnostním Hradci Králové na přelomu 18. a 19. století
School Attendance, Social Composition and the Status of Pupils at the Main School in the Fortress Town of Hradec Králové at the Turn of the 18th and 19th Centuries
— Milena Lenderová
- 211 Gramotnost v řemeslnickém prostředí
Literacy in the Context of Craftsmanship
— Jana Stráníková
- 233 Farní školy na Tábořsku v roce 1713 z pohledu přípravných spisů pro tereziánský katastr
Parish Schools in the Tábor Region in 1713 in the Light of the Preparatory Documents for the Theresian Cadastre
— Tereza Wiendlová

Studie
Studies

- 243 Tereziánský školský řád a tábořské školství do poloviny 19. století

The Theresian School Order and the Education System in Tábor until the Mid-19th Century

— Miroslav Novotný

Recenze
Book review

- 263 Halířová, Martina & Linda, Jaromír (eds.), 2024. *Všeobecný školní řád Marie Terezie z roku 1774. Edice původního českého překladu (1776)*

Halířová, Martina & Linda, Jaromír (eds.), 2024. Maria Theresa's General School Ordinance of 1774: An Edition of the Original Czech Translation (1776)

— Petr Odehnal

- 269 Šimek, Jan, 2025. *Bzuket školních zahrad. Od tereziánských reforem po současnost*

Šimek, Jan, 2025. The Buzz of School Gardens: From the Theresian Reforms to the Present

— Magdaléna Šustová

Ediční poznámka

Editor's note

Vážené čtenářky, vážení čtenáři,
dovolujeme si Vás informovat o změnách v redakčním týmu našeho časopisu. Tomáš Kasper se začátkem roku 2025 po dlouholetém a vysoce záslužném vedení redakce rozhodl vzdát se funkce šéfredaktora. Pracovní poměr v Národním pedagogickém muzeu v listopadu 2024 ukončila Markéta Pánková, která zastávala funkci zástupkyně šéfredaktora a nemalou měrou se podílela na podobě a odborné úrovni periodika. Oba jmenovaní se ještě podíleli na přípravě čísla 1/2025. Aktuální číslo 2/2025 je prvním, které vzniklo plně v gesci nového redakčního vedení. Funkci šéfredaktora nyní zastává Jan Šimek, jeho zástupcem se stal Jakub Seiner. Oba jsou respektovanými autory řady studií z oblasti dějin školství a zároveň dlouholetými pracovníky Národního pedagogického muzea a knihovny J. A. Komenského, které je od roku 2025 jediným vydavatelem časopisu.

Věříme, že kontinuita odborné kvality a otevřenost k novým podnětům budou i nadále charakteristickými rysy našeho periodika.

Za Národní pedagogické muzeum a knihovnu J. A. Komenského

Klára Ehrlich
ředitelka

Dear Readers,
we would like to inform you about several changes within the editorial team of our journal. At the beginning of 2025, after many years of distinguished and highly commendable service, Tomáš Kasper decided to step down from his position as Editor-in-Chief. In November 2024, Markéta Pánková concluded her employment at the National Pedagogical Museum; she had served as Deputy Editor-in-Chief and

contributed significantly to the journal's profile and scholarly quality. Both colleagues were still involved in preparing issue 1/2025. The present issue, 2/2025, is the first produced entirely under the responsibility of the new editorial leadership. The role of Editor-in-Chief is now held by Jan Šimek, with Jakub Seiner serving as his deputy. Both are respected authors of numerous studies in the history of education and long-standing staff members of the National Pedagogical Museum and Library of J. A. Comenius, which has been the journal's sole publisher since 2025.

We trust that continuity in scholarly quality and openness to new ideas will continue to remain hallmarks of our periodical.

On behalf of the National Pedagogical Museum and Library
of J. A. Comenius,

Klára Ehrlich
Director

Úvodník

Editorial

Vážené a milé čtenářky, vážení a milí čtenáři, druhé číslo časopisu vydané v roce 2025 je věnováno 250. výročí od vydání *Všeobecného školního řádu*, který vstoupil v platnost dne 6. 12. 1774. Toto nařízení vydané Marií Terezií zpřístupnilo základní vzdělání širokým vrstvám společnosti a spolu s dalšími dokumenty, jako byla *Metodní kniha pro učitele*, určilo podobu základního školství, zavedlo osnovy, metody výuky, stanovilo kvalifikaci učitelů a organizaci škol. Uvedenými kroky byly položeny základy, na kterých stojí současné školství.

Příspěvky obsažené v tomto čísle se zaměřují především na 18. století. Na jeho obsahu se podíleli renomovaní čeští i slovenští badatelé zabývající se osvícenstvím i studenti doktorandských programů.

Daniela Tinková popisuje méně známou fázi přípravy tereziánské školské reformy, která směřovala k sekularizaci a zavedení němčiny jako vyučovacího jazyka. Eva Kowalská reflektuje úlohu Felbigera v Uhersku, zejména při založení první normální školy v Prešpurku (1775). Snahy o unifikaci školství v Uhersku však narazily na odpor kvůli náboženským rozdílům. Miroslava Slezáková porovnává rakouský školní řád a *Ratio educationis* platný v Uhersku, zdůrazňuje jejich společné rysy (např. snahu o centralizaci a modernizaci školství) i rozdíly (větší autonomie v Uhersku, vliv náboženských poměrů). Ukazuje také odlišný vývoj školství v západní a východní části monarchie.

Studie Veroniky Macháňové sleduje rozvoj sítě triviálních škol na Moravě po roce 1774, jejich regionální specifika, klíčové aktéry a postavení nekatolických škol. Na základě archivních pramenů analyzuje reálnou implementaci školních reforem v kontextu habsburské monarchie. Helena Kovářová zkoumá financování výstavby triviálních škol na střední Moravě po roce 1774. Zaměřuje se především na roli pozemkové vrchnosti a patronátní povinnosti Dietrichsteinů. Na základě

školských fasí a vrchnostenské agendy sleduje vývoj na panství až do počátku 19. století.

Článek Miloše Sládka se zabývá finančním zabezpečením učitelů farních škol v Čechách na počátku 18. století, zejména příjmy ze štolových poplatků. Ukazuje, že učitelé měli výrazně nižší příjmy než faráři.

Zavedením vzdělávací povinnosti pro české Židy v 80. letech 18. století v rámci josefínských reforem se zabývá příspěvek Ivety Cermanové. Ukazuje vznik dvojkolejného systému kombinujícího státní sekulární výuku s tradiční náboženskou výukou. Pozornost je věnována počátkům německo-židovského školství, formám výuky v různých obcích a dlouhodobým dopadům těchto změn na židovskou komunitu. Andrea Jelínková analyzuje používané učebnice v židovském prostředí (zejména slabikáře a čítanky) mezi 80. lety 18. století a počátkem 19. století a porovnává je s učebnicemi pro křesťanské školy. Výzkum ukazuje, jak se učebnice přizpůsobovaly specifickému postavení Židů a jak reformy ovlivnily podobu židovského vzdělávání. Protestantskému školství se věnuje příspěvek Zdeňka R. Nešpora. Autor konstatuje, že zatímco české reformované školy postupně zanikaly, německé luterské školy často fungovaly až do druhé světové války. Autor na konkrétních příkladech sleduje vznik těchto škol a uvádí příčiny jejich zániku.

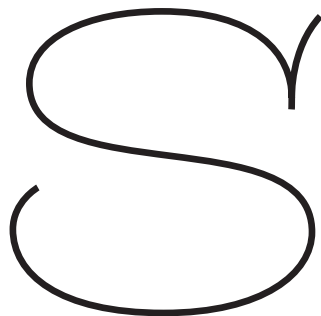
Vývoj obecného školství v Hradci Králové od tereziánských reforem do 2. poloviny 19. století sleduje ve svém příspěvku Milena Lenderová, ukazuje proměnu od neodborné výuky v provizorních podmínkách k systému kvalifikovaných učitelů a stovek žáků. Studie se zaměřuje na počet a sociální složení žáků, mezi nimiž byly výrazně zastoupeny děti vojáků a drobných výrobců. Na základě analýzy rodinné korespondence poukazuje Jana Stráníková na vliv vzdělání a rodinného prostředí na rozvoj psaného jazyka. Tereza Wiendlová zkoumá farní školství na Tábořsku na počátku 18. století na základě duchovních tabel vyhotovených pro tereziánský katastr. Přibližuje čtenářům rozdíly mezi městskými a venkovskými školami, nízké příjmy učitelů, špatný stav budov a poukazuje na vliv chudoby regionu na vzdělávání. Na její studii navazuje Miroslav Novotný, který sleduje vývoj školství v královském městě Tábor od osvícenských reforem do poloviny 19. století. Zmiňuje

působení významných osobností a ukazuje, jak se Tábor postupně zařadil mezi vzdělanostní centra jižních Čech.

Tematické číslo obsahuje pestrrou směsici příspěvků a přináší originální poznatky, ať už jde o sekularizaci školství, regionální specifika, financování škol, nebo vývoj vzdělávání židovské a protestantské komunity. Zastoupeny jsou makrohistorické analýzy a mikrohistorické sondy do konkrétních regionů, škol a komunit.

Příspěvky obsažené v tomto čísle reflektují historické kořeny našeho školství a zároveň nabízí hluboký vhled do proměn vzdělávání v habsburské monarchii.

Martina Halířová
editorka čísla 2/2025

Studie *Studies*

15	Daniela Tinková
41	Eva Kowalská
61	Miroslava Slezáková
73	Veronika Macháňová
99	Helena Kovářová
115	Miloš Sládek
131	Iveta Cermanová
157	Andrea Jelínková
177	Zdeněk R. Nešpor
193	Milena Lenderová
211	Jana Stráníková
233	Tereza Wiendlová
243	Miroslav Novotný

S Gramotnost v řemeslnickém prostředí

Jana Stráníková^a

^a University of Pardubice, Faculty of Arts
and Philosophy, Institute of Historical
Sciences, Czech Republic
jana.stranikova@upce.cz

Received 19 March 2025

Accepted 25 April 2025

Available online 31 December 2025

DOI 10.82130/hs2025-02-011

**Abstract Literacy in the Context of Crafts-
manship**

This study focuses on the linguistic, stylistic, and orthographic features of personal correspondence written by members of artisan families between the late 18th century and the 1850s. Through a comparative analysis of manuscript sources, it reveals varying levels of adherence to the contemporary orthographic norm and examines the relationship between educational attainment, school attendance, and the writers' written competencies. Particular attention is paid to gendered

and social determinants that shaped the form and function of letters within both familial and broader societal contexts.

Keywords artisans, family, middle classes, literacy, orthography, historical linguistics, language variation, style, education, schooling, school attendance, correspondence, ego-documents, 19th century

Rok 1774, respektive 1775, představuje klíčový mezník v dějinách školství habsburské monarchie. Všeobecný školní řád přinesl čtyři klíčové změny, které ovlivnily systém školství i proces socializace dětí. První změnou bylo zavedení všeobecné vzdělávací povinnosti. Reforma dále přinesla centralizaci a vytvoření státního dohledu nad školami. A došlo také k vytvoření jednotného systému primárního školství, ve kterém se ovšem počítalo s tradiční stratifikací podle sociálních vrstev a ekonomických potřeb regionů, a byly tak zavedeny tři typy škol: triviální, hlavní a normální. V neposlední řadě je třeba zmínit, že zavedení Všeobecného školního řádu přineslo standardizaci výuky a učitelského vzdělávání.

Reforma se ovšem neprosazovala rovnoměrně. Gramotnost a zájem o školní vzdělání se výrazně lišily v jednotlivých regionech monarchie. Nejvyšší úroveň gramotnosti byla v rakouských zemích a v Čechách, poněkud nižší na Moravě a výrazně horší v Uhrách (včetně dnešního Slovenska). Bez ohledu na region platilo, že vyšší mírou gramotnosti disponovala města, zatímco venkovské oblasti měly se vzděláváním větší problémy. Hlavní překážky školní docházky představovaly ekonomické faktory, tradice (požadavek na vzdělávání jako nutné součásti procesu socializace každého dítěte byl zcela nový) a dostupnost škol. Zpomalovaly praktické naplnění požadavků Všeobecného školního řádu, a tak se v některých regionech gramotnost zlepšovala velmi pozvolna. Přesto reforma představuje zásadní mezník ve vývoji vzdělávacího systému střední Evropy. Nejenže položila základy moderního školství v habsburské monarchii, ale také definovala vzdělání jako součást procesu socializace každého člověka a jako nástroj státní správy k organizaci společnosti (Cohen, 1988; Novotný a kol., 2020, s. 151–156; Kadlec, 2020, s. 111–149; Novotný, 2009; Vošahlíková, 2016, s. 37–45).

Stanovení otázky a charakteristika pramenů

Řemeslníci představovali specifickou skupinu obyvatel – byli součástí městského i venkovského prostředí a jejich vzdělávací potřeby se lišily v závislosti na profesi i regionu. Zavedením všeobecné vzdělávací povinnosti se i u nich začala předpokládat alespoň elementární gramotnost. Jaká ale byla situace předtím? Ve velkých městech habsburské monarchie, jako byla Praha, Brno nebo Vídeň, byla gramotnost mezi řemeslníky relativně vysoká. V menších poddanských městech a městečkách byla situace složitější. Městečka sice měla jistou míru samosprávy a určitou školskou infrastrukturu, ale podléhala vrchnosti, která neměla vždy zájem podporovat vzdělávání. Na venkově, mimo lokální centra, byla míra gramotnosti před rokem 1774 (a ještě i dlouho po něm) velmi nízká. Zájem o školní docházku (synů) mohli mít pouze představitelé venkovských elit (Ehmer, 2016; Dülmen, 2006, s. 165; Engelbrecht, 1988, s. 46).

Gramotnost v řemeslnickém prostředí úzce souvisela s dostupností škol a s ekonomickými faktory. Vzhledem k tomu, že výkon řemesla

vyžadoval získání profesní edukace, bylo nezbytné, aby rodina věnovala čas a hmotné prostředky, jež by dítěti (synovi) tuto edukaci zajistily. Tím se řemeslnické prostředí zásadně odlišovalo od agrárního, kde k převzetí usedlosti nebylo vyžadováno žádné formální vzdělání a neexistovala ani žádná instituce, která by ho kontrolovala a regulovala (jako u řemeslníků cechy). V hodnotovém žebříčku řemeslníků představovalo vzdělání důležitý faktor pro zajištění lepší budoucnosti dítěte (Řezníčková, 2007, s. 101–119). Mnohé autobiografické texty řemeslníků dokonce reflektují vzdělání jako cestu k lepšímu životu a vyššímu společenskému statusu (ideálem byl měšťan s akademickým vzděláním). Naopak setrvání v řemeslnickém prostředí jako sice tradiční a zajištěnou pozici vnímali jako určitou existenční nejistotu (Ehmer, 2023).

Zatímco příslušníci nižších sociálních vrstev vytvářeli písemné dokumenty jen zřídka (s výjimkou písmáků), řemeslnické prostředí se vyznačovalo systematickou produkcí písemností. Řemeslníci potřebovali mít písemné doklady k důležitým i každodenním ekonomickým transakcím (koupě domu, běžné účetní dokumenty). Písemnou komunikaci vedli v rámci výkonu své profese i pro soukromé účely. Korespondence patřila k běžným projevům jejich gramotnosti a souvisela s jejich životním stylem. Mladí muži odcházeli do učení a následně na vandr a dopisy jim umožňovaly kontakt s rodiči. Taktéž dcery trávily část dětství či dospívání mimo domov, v rodinách přátel či příbuzných, aby poznaly jiné prostředí, a potřebovaly být ve spojení se svou rodinou.

Tato studie se zaměřuje na otázku gramotnosti řemeslníků v českých zemích v kontextu školské reformy Marie Terezie a je založena na analýze osobních dopisů (viz seznam pramenů v závěru studie). Ačkoli korespondence v řemeslnickém prostředí vznikala systematicky, k jejímu uchování bohužel systematicky nedocházelo. Rozsáhlejší soubory dopisů se zachovaly v rodinách, v nichž některý z jejich členů dosáhl sociálního vzestupu (jako součást jeho písemné pozůstalosti) – a i tam jen výjimečně. Pro potřeby této studie byly vybrány rozsáhleji zachované korpusy rodinné korespondence a několik jednotlivin v oblasti východních Čech, resp. Vysočiny. Jedná se o cca 800 česky psaných dopisů z období od roku cca 1800 do 1853. Umožňují nahlédnout do schopnosti jejich pisatelů formulovat text a posoudit

úroveň jejich pravopisu a slovní zásoby, a jsou tak přímým dokladem gramotnosti jejich autorů a autorek. Zároveň jsou zajímavé i svým obsahem, který přináší zajímavá fakta o konkrétních osobách z řemeslnického prostředí. Způsob rozboru tohoto cenného materiálu je tedy dvojího druhu: a) analýza pravopisné úrovně, b) obsahová analýza. Tento přístup umožňuje na konkrétních příkladech zhodnotit, jaká byla gramotnost řemeslníků před rokem 1774 a do jaké míry se školská reforma skutečně promítla do praxe, resp. se projevila v písemnostech příslušníků řemeslnických rodin.

Výuka slohu

Před vydáním Všeobecného školního řádu v roce 1774 nebyla výuka slohu (resp. školní výuka obecně) centrálně formalizována. Venkovské školy se zaměřovaly na základní gramotnost. Podobné to bylo v městských školách, kde se ovšem kromě trivia a náboženství vyučovaly i další předměty (Šafránek, 1913, s. 102–108). Ve vyšších třídách se děti mohly setkat s výukou latinské stylistiky a rétoriky, avšak praktická slohová cvičení v národních jazycích byla spíše výjimečná. Žáci se však obvykle seznámili s různými typy ekonomických či právních písemností.

Všeobecný školní řád zahájil proces alfabetizace napříč sociálními vrstvami a vytvořil jednotný systém objemu a obsahu výuky, který se lišil podle typu školy, resp. sociálního postavení místních obyvatel. Součástí výuky reformovaných škol měl být také sloh (Papouschek, 1988, s. 37–41). Cílem této výuky bylo naučit děti lépe chápat text a samostatně ho vytvářet. Psaním dopisů, resp. jakýchkoli textů, si měly osvojit dovednost využitelnou v budoucím praktickém životě, případně mohly získat důkladnou průpravu pro svůj duševní a intelektuální rozvoj a tím předpoklady pro další vzdělávání.

Na hlavních školách se s výukou slohu počítalo ve vyšších třídách v rozsahu pět hodin týdně. Děti se měly vzdělávat v mluvnici, osvojit si schopnost formulovat text a naučit se psát konkrétní typy písemností, mj. i dopisy (Papouschek, 1988, s. 37–41). Ačkoli hlavní školy nabízely kvalitní slohovou výuku, její reálný vliv narážel na sociální a genderové bariéry způsobené tradiční neochotou chudých rodičů posílat děti do školy, resp. rodičů dívek posílat je do školy, celých šest let. Ve školních

lavicích třetí a čtvrté třídy, kde se sloh učil, zasedaly primárně děti z bohatších rodin, a především chlapci. Děti z chudších rodin obecně kvůli četné absenci nepostoupily do vyšších tříd. U dívek platilo, že ukončovaly docházku často dříve než ve 12 letech, a jejich přítomnost ve vyšších třídách byla obecně považována za zbytečnou. Tuto typickou situaci dobře ilustruje i trojtřídní, resp. později čtyřtřídní hlavní škola v Německém (dnes Havlíčkově) Brodě. Ve 20. letech 19. století lze vysledovat vysokou míru absence jedenáctiletých a dvanáctiletých dívek a jejich malý počet ve vyšších třídách (např. ve školním roce 1820–21 do třetí třídy chodilo 56 chlapců a pouze 7 dívek) (Stráníková, 2008).

Mimo velká města nebyly požadavky na školní znalosti tak rozsáhlé. Všeobecný školní řád požadoval, aby se děti na triviálních školách věnovaly opisování souvislých textů. Tím se měly naučit psát a zároveň seznámit s různými typy písemností a naučit se je vytvářet. Pro dvoutrídní triviální školy byla definována i přesná časová dotace slohové výuky, a sice pět hodin týdně (Papouschek, 1988, s. 37–41). Požadavek na výuku mluvnice ani výuku psaní dopisů či jejich opisování nebyl stanoven. Epistolární praxe se však na jednotřídkách i dvoutřídkách pěstovala.

Obsah a metody slohové výuky definoval i Felbiger ve své *Methodenbuch*, přičemž zdůraznil, že nezbytným předstupněm rozvoje písemného projevu je rozvíjení ústního vyjadřování. Zastával názor, že pak je možné se kvalitnímu vyjadřování pro potřeby běžné písemné komunikace naučit. Za vhodné prostředky považoval poslech, pozorování a napodobování osob, které disponují vytrýbenými vyjadřovacími schopnostmi. Primární cíl slohové výuky ovšem spatřoval v tom, že se děti naučí psát dopisy a další užité písemnosti, které jsou důležité pro praktický život (Hubáček, 1980, s. 46–47; Stráníková, 2011).

V důsledku vyhlášení Všeobecného školního řádu vznikaly i učebnice. První učebnicí slohu a psaní dopisů byla publikace *Anleitung zur Schreibart in Briefen und einigen andern Aufsätzen zum Gebrauche für Schüler der deutschen Schulen in den k. k. Erblanden* vydaná v roce 1775 ve Vídni. Obsahovala teoretický úvod pro učitele, jak procvičovat sloh a vyučovat psaní dopisů, a zároveň v ní bylo možné nalézt vzory různých typů dopisů a jednacích písemností. Český překlad ovšem nevznikl.

První česká učebnice slohu vyšla až v roce 1815, kdy piarista a učitel mladoboleslavské hlavní školy Oldřich Klička publikoval své dílo *Krátké uvedení k vyhotovení psaní a jiných písemností, kteréž v obecnství uměti zhotoviti velmi užitečné jest, pro žáky českých vlastenských škol*. Jednalo se o překlad německého originálu, který měl být používán pro výuku slohu v primárním školství. Další učebnici vznikly jako překlad německé verze, *Úvod krátký k vyhotovování písemností podle předepsané ruční knihy německé pro české školní čekance a žáky na triviálních školách*, vydal v roce 1830 František Krtek, učitel táborské hlavní školy a později normální školy v Praze. První původní českou učebnici slohu vydal v roce 1831 Jan Nepomuk Filčík, učitel v Chrasti u Chrudimi, pod názvem *Písemnosti pro nejoutlejší mládež českou a moravskou*.

Éra českých učebnic slohu tedy spadá až do období po vydání tzv. Schulkodexu, který v roce 1805 mj. uzákonil výuku slohu i na triviálních školách, když nově požadoval samostatné hodiny slohové výuky i na tomto typu školy. Je však nutné zmínit, že reálně tuto legislativní změnu děti v některých lokalitách třeba ani nepocítily. Někde už možná v praxi probíhala a jinde jejímu zařazení mohla bránit nízká kvalita a odbornost místní školy, resp. učitele. Na hlavních školách byla slohová výuka přesunuta do čtvrté třídy, což víceméně odpovídalo reálné praxi.

Ovládnutí pera a pravidel písemného záznamu¹

Osvojení čtení a psaní vyžadovalo nejen zvládnutí grafické podoby znaků, ale i pochopení jejich vztahu k hláskám. To bylo hlavním cílem školní výuky a prvním krokem ke gramotnosti. Naučit se číst a psát jednotlivá písmena a slova však neznamenalo totéž jako umět chápat

1 Odkazy na prameny ve formě citací v textu uvádím pouze tam, kde je nezbytné doložit konkrétní biografické, faktografické či jiné věcné informace odkazem na specifickou písemnost nebo její část. V případě analýzy ortografických a jazykových kompetencí pisatele/pisatelky takové odkazy neuvádím, neboť tyto závěry vycházejí z interpretace celého souboru jeho/její dochované korespondence. Odkazy na jednotlivé soubory dopisů jsou uvedeny v závěrečném seznamu pramenů.

text a být schopný ho formulovat. Správné psaní navíc předpokládalo znalost dobového pravopisu a určitých záludností českého jazyka.

Skutečnost, že daná osoba po sobě zanechala písemnou pozůstalost, je dokladem dosažení určité úrovně gramotnosti a nadto i schopnosti tuto dovednost trvale udržovat a prakticky ji využívat. Autor jakéhokoli textu prokazatelně chápal vztah mezi grafickou a fonetickou rovinnou jazyka. Pravopisná norma, doložená v tištěných textech 18. a počátku 19. století, se ve zkoumaném korpusu řemeslnické korespondence odráží s proměnlivou přesností. Sledováním pravopisných zvyklostí jednotlivých pisatelů je možné definovat jejich znalosti a vytvořit hlubší závěry o jejich vzdělání.

Jejich texty nabízejí možnost analyzovat pravopisné znalosti sledováním užití grafických znaků pro jednotlivé hlásky a dalších jevů, např. důslednosti v záznamu hlásek na asimilačních pozicích (např. „Buch“ místo „Bůh“, „ass“ místo „až“, „pokut“ místo „pokud“). Dále lze zkoumat míru dodržování pravopisných norem, které se odchylovaly od fonetického principu. Například dvojhlásky [ou] a [ej] se měly psát jako „au“ a „ey“ („mauka“, „neymenssj“). Grafická podoba hlásky [j] tedy měla tři možné varianty a lišila se podle kontextu: kromě dvojhlásky [ej] uváděné jako „ey“ se vlastní a osobní jména psala s „J“ („Jan“) a jen v ostatních případech se užívalo „g“ („geden“, „gjdl“). Také hlásky [i]/[í], jež se měly zapisovat jako „i“ a „j“, nebo pravidlo o psaní hlásky [u] (jako „v“ na začátku slova: „včil“, „navčil“, jinde „u“ „kuchyň“) nabízejí možnost sledovat ta ortografická pravidla, která odporovala fonetickému principu a byla pro méně zdatné pisatele obtížná.

Nebývale vysokou úroveň dodržování ortografického úzu nalézáme v dopisech Anny Hulakovské, dcery havlíčkobrodského ševce Pavla Franckého a manželky ševce Matěje Hulakovského. Anna se narodila v roce 1765 (*Matrika NOZ Havlíčkův Brod*, 1744–1776, fol. 250), číst a psát se tedy naučila ještě předtím, než byla v jejím rodišti roku 1779 zřízena hlavní škola. Přímé doklady o tom, kde získala své vzdělání, sice neexistují, lze však předpokládat, že navštěvovala místní městskou školu, jejíž existence je doložena již od raného novověku. Představuje tak zajímavý doklad gramotné ženy, resp. přítomnosti dívek ve školních lavicích ještě před tereziánskou reformou primárního školství.

Analyzovat ortografické znalosti Anny Hulakovské lze na základě jejích dopisů, které napsala až v dospělosti; nejstarší pochází z roku 1824, kdy jí bylo 59 let a byla už deset let vdovou. Dopisy ji ukazují jako pisatelku, pro niž nebyla tvorba textu pouhým fonetickým přepisem mluvené řeči. Dodržovala dobový ortografický úzus, ačkoli ne vždy důsledně, přesto však na relativně vysoké úrovni. Dvojhlásku „ou“ zapisovala v souladu s tehdejší pravopisnou normou jako „au“ („*kraupi*“, „*chteli se stebau segit*“, „*chtegi get na paut*“). Stejně tak správně zapisovala hlásku „ž“ na asimilačních pozicích („*podrž*“, „*kdiž*“, „*až*“) a správně používala „v-“ namísto „u-“ na začátku slova („*vlici*“, „*vpřimna*“). Používala také grafém „j“ pro hlásku [j], byť ne zcela důsledně, to je však možné při číst nářeční výslovnosti daných slov. Její schopnost odpoutat se od pouhého fonetického přepisu slov se projevovala i ve způsobu zápisu osobních a místních jmen začínajících na „J“ – na rozdíl od ostatních pisatelů z jejího prostředí relativně důsledně užívala grafém „J“ namísto „G“.

V kontrastu s ortografickými schopnostmi Anny Hulakovské se nachází styl její dcery Marie, provdané Spěšné. Marie, narozená v roce 1787 (*Matrika NOZ Havlíčkův Brod*, 1777–1818, fol. 110), měla určité znalosti dobového pravopisu, jak ukazuje její jediný dopis z roku 1818. Zapisovala dvojhlásku [ou] podle dobového úzu jako „au“ („*gsau*“, „*kaupil*“), používala „d“, „z“ a „ž“ na asimilačních pozicích („*snad*“, „*už*“), ale ne vždy správně („*přez tu zimu*“, „*hesky*“). Nepřesně rozlišovala hlásky [h] a [ch] („*Buhticžku*“, „*bih*“, „*tichle*“), hlásku [h] zapisovala starým spřežkovým pravopisem („*Westicžky*“) a „ě“ psala jako „ie“ i „iě“ („*Prawiegi*“, „*chtiěla*“). Dále nerozlišovala vždy správně hranice slov. Horší úroveň jejích pravopisných dovedností v porovnání s matkou je překvapivá. Může být způsobena buď omezenými možnostmi formálního vzdělání, nebo individuálními faktory.

Zajímavá zjištění přináší i jediný dochovaný dopis Annina manžela Matěje Hulakovského z roku 1809 a rovněž jediný dopis jejich syna Františka z roku 1825. Matěj, narozený v roce 1764 (*Matrika NOZ Havlíčkův Brod*, 1744–1776, fol. 239), psal v souladu s ortografickým územ dvojhlásku [ou] ve formě „au“, ovšem nebyl si vědom pravidla o psaní hlásky [u-] na začátku slov jako „v-“. Hlásky [d] a [ž] na asimilačních pozicích

nezapisoval ortograficky správně. Jeho dopis odpovídá přechodné fázi pravopisné normy (používal „cz“ a „cz“ pro hlásky [c] a [č]). Distribuce grafému „j“ pro hlásku [j] je nesystematická, což je zčásti nutné přikládat nářeční výslovnosti některých slov a zčásti autorovu chybování. Pravopis Františka, narozeného v roce 1792 (*Matrika N Havlíčkův Brod*, 1777–1818, fol. 188), je slabší než u otce i matky. Hlásky na asimilačních pozicích psal často foneticky („pořat“ místo „pořád“, „Snich“ místo „sníh“), k fonetickému zápisu inklinoval i u dvojhlásky [ou] a hlásku [u-] na začátku slova psal výhradně foneticky. Jeho dopisy nesou znaky nižší úrovně formálního vzdělání, resp. horších znalostí české ortografie, což lze přičíst charakteru jeho edukace (část dospívání strávil v německém prostředí).

U dalších dcer Anny a Matěje Hulakovských – Ludmily narozené v roce 1788 (*Matrika N Havlíčkův Brod*, 1777–1818, fol. 188), Agnes narozené r. 1794 (*Matrika N Havlíčkův Brod*, 1777–1818, fol. 213) a Barbory narozené r. 1804 (*Matrika N Havlíčkův Brod*, 1777–1818, fol. 353) – se vyskytují různé pravopisné chyby, ale u mladších sester je zřejmé hlubší ukotvení ortografických znalostí. Společným rysem všech tří sester je užívání dobového zápisu dvojhlásky [ou] ve formě „au“ s různou mírou nekonzistence. Velmi zřídka je výskyt dvojhlásky [ej] v ortograficky správné podobě „ey“. Ludmiliny dopisy vykazují tendenci zapisovat hlásky na asimilačních pozicích foneticky, její mladší sestry tyto a další pravopisné jevy zvládaly s větší mírou systematickosti (byť ne zcela důsledně).

Dopisy čtyř sester Hulakovských tak nabízí možnost sledovat souvislost mezi pravidelnou školní docházkou a pravopisnou úrovní jejich písemného projevu. Starší dvě sestry, Marie a Ludmila, reflektují ve svých dopisech nedostatky svého písemného projevu a přičítají je nepravidelné školní docházce. Naproti tomu u mladších sester, Agnes a Barbory, se tyto zmínky neobjevují. Je u nich patrná lepší kvalita pravopisného projevu, která se projevuje především v konzistentnějším zvládnutí ortografických pravidel, zejména v přesnějším zapisování hlásek na asimilačních pozicích. To naznačuje hlubší základy školních znalostí a systematictější školní docházku.

Nejnižší úroveň ortografických znalostí ve zkoumaném vzorku korespondence vykazuje dopis Rosiny Dvořákové. Tato pisatelka, matka Josefy Dvořákové, provdané Havlíčkové, a tedy babička Karla Havlíčka Borovského, se narodila kolem roku 1750 a dne 3. února 1784 se provdala za Jana Dvořáka (Brotánek, 1946). Dochoval se po ní jediný dopis, který je na velmi elementární úrovni jak z hlediska pravopisné normy, tak z hlediska grafické podoby.

Již na první pohled je patrné, že pro Rosinu bylo psaní mimořádně obtížné. Její rukopis je značně nepravidelný, rozřesený a místy obtížně čitelný (zřejmě v důsledku vyššího věku, omezené zkušenosti se psaním či obojího). Písmo postrádá stabilitu a jednotlivá písmena jsou často nejednoznačně utvořena, což znesnadňuje jejich identifikaci. Pisatelka zapisovala slova po slabikách, ba dokonce po jednotlivých písmenech. Některá písmena jsou vynechaná, některá nadbytečně uvedena. To vše současně s absencí interpunkce ztěžuje rekonstrukci slov a pochopení obsahu. Lze to ilustrovat na příkladech jako „*won masta rost wo te be*“ (tj. „*On má starost o tebe.*“) či „*Hawlicek przigel pe piku p p na m*“ (tj. „*Havlíček přijel. Pepi, kup nám...*“). Z dochovaného dopisu nelze s jistotou vyvozovat obecné závěry o jejích schopnostech strukturovat text, neboť jediný zachovaný dokument nemusí věrně odrážet celkovou úroveň pisatelky. Nicméně charakter písma a pravopisné jevy naznačují, že Rosina měla jen omezený kontakt s psanou podobou jazyka a pravděpodobně neprošla systematičtějším vzděláním. Její pravopisné dovednosti tak stojí v ostrém kontrastu s dopisy Anny Hulakovské a vlastně i jejích dcer, jejichž ortografické schopnosti byly vyšší, pravděpodobně díky lepšímu vzdělání a pravidelnější praxi v psaní.

Zajímavé generační srovnání nabízí korespondence rodiny Šemberových. Řemenářský mistr ve Vysokém Mýtě František Jan Šembera (narozen 1759) se 28. února 1783 oženil s Dorotou Němcovou z Lito-myšle (narozena 1765). Měli patnáct dětí, pět se dožilo dospělosti. Druhorozený František (1786) se stal knězem, dcera Františka (1792) se provdala za vysokomýtského mlynáře Vojtěcha Brychtu (*Kniha pro zaznamenávání dluhů*, nestr.; *Rodokmen Šemberů*).

František Jan zanechal kromě konceptu dopisu a několika dopisů i *Knihu k zaznamenávání dluhů*, obsahující ekonomické záznamy,

biografické údaje a poznámky. Jeho pravopis oscilloval mezi starší a modernější normou, přičemž v oficiálních dokumentech upřednostňoval modernější podobu, jak ukazuje komparace konceptu nedatovaného dopisu a jeho čistopisu (koncept: „dobrodjncu“, „pecny“, „přiwes“, „hranice“, „třetj“, „dwacitnjku“ a „cyzozemsky“; čistopis: „dobrodinczu“, „Pecznyj“, „Přiwiwes“, „hranicze“, „třzetj“, „dwaczetniku“ a „Czizozemskyj“). Jeho pravopis obsahuje ustálené používání „au“ pro dvojhlásku [ou], ovšem dvojhlásku [ej] psal foneticky („megta“, „Welebneg“). Asimilační pozice ovšem zapisoval víceméně správně („totiž“, „giž“, „od“, „Gotfried“).

Jeho manželka Dorota po sobě zanechala pouze dva nedatované dopisy vzniklé mezi lety 1819–1826. Hlásky na asimilačních pozicích psala s vyšší mírou chybovosti než její manžel. Dvojhlásky [ou] a [ej] uváděla výhradně ve fonetické podobě (např. „Odpusteg“, „negdřiw“, „tegden“, „doufam“, „budou“, „poroučim“, „sloužit“). Její dopisy ovšem ukazují jasný příklon k modernější formě pravopisu.

Dopisy jejich dcery Františky Brychtové ukazují podobné tendence, její pravopis je moderní, bez spřežkových variant pro hlásky [c], [č], [r] a [ř]. I ona psala dvojhlásky [ou] a [ej] foneticky. Hlásku [j] na začátku slov ve vlastních a osobních jménech ovšem na rozdíl od matky zapisovala v souladu s ortografickým územím jako „J“ (např. „Jozefa“, „Johanes“). Také hlásky na asimilačních pozicích zvládala lépe než matka, i když ne zcela bezchybně (např. „až“, „už“, „diž“, „než“, „pod“, „od“, „pořad“, „posawad“, ale „Buch“ – tj. „Bůh“).

Druhorozený syn Františka Jana a Doroty, František, stejně jako další tři bratři dosáhl díky vzdělání sociálního vzestupu, ale jeho pravopis se v mnohém podobá písemnému projevu běžnému v jeho původní sociální pozici. Nejstarší Jan (narozen 1784) a nejmladší Alois Vojtěch (narozen 1807) psali v podstatě v souladu s dobovou pravopisnou normou a jejich texty se vyznačovaly vysokou úrovní struktury a formulací. Tomu se blíží i dopisy prostředního Josefa (narozen 1794), byť nedosahují takových kvalit.

Jedním z rozdílů, které Františka odlišují od osoby z jeho původního sociálního prostředí, je způsob užívání „i“ a „y“. František v zásadě respektuje normu psaní „y“ po sykavkách „s“, „c“ a „z“ i po tvrdých

souhláskách, zatímco po měkkých souhláskách, tj. po hláskách [dʲ], [tʲ], [ɲ], konzistentně píše měkké „i“ („odesylam“, „zeleny“, „kdyby“, „sy“, „když“, „ty“, „swatcych“, „wssecky“, „penize“, „zaplatjm“, „nesstastny“, „přihody“). Přestože v aplikování tohoto pravidla není zcela důsledný, jednoznačně se tím odlišuje od pisatelů z řemeslnického prostředí a projevuje se jako pisatel znalý vyšší úrovně pravopisné normy.

Správné zapisování dvojhlásek [ou] a [ej] jako „au“ a „ey“ je vzhledem k jeho znalostem očekávané, byť vykazuje v jednotlivých dopisech více či méně četné odchylky. Při psaní osobních a vlastních jmen na počátku slov obvykle užívá standardní grafém „J“, avšak v některých případech se objevuje fonetický zápis „G“. Asimilační pozice hlásek píše s neúplnou, ale vysokou mírou správnosti, i když se v jeho dopisech vyskytují i fonetické podoby, které naznačují přetrvávající vliv mluveného jazyka.

Františkova korespondence ukazuje, že vzdělání nad rámec povinných šesti let mu nepochybně poskytlo solidní pravopisné základy. Přesto je překvapivé, že rozdíl mezi jeho ortografickými znalostmi a pravopisem méně vzdělaných členů rodiny není nijak výrazný. To naznačuje, že ani pokročilejší školní vzdělání nemuselo nutně vést k plnému osvojení dobových pravopisných norem, což mohlo souviset s celkovou variabilitou pravopisné praxe v první polovině 19. století a rovněž s absencí výuky české ortografie na školách obecně, resp. na těch, které absolvoval.

Generační srovnání umožňuje také analýza korespondence rodiny Hankových. Otec Václav Hanka se narodil na počátku léta roku 1753 (*Matrika NOZ Věstary*, 1716–1773, s. 193), jeho nejstarší syn Jan 17. května 1774 (*Matrika N Hořiněves*, 1774–1779, fol. 2), dcera Marie Magdalena 14. července 1786 (*Matrika N Hořiněves*, 1774–1779, fol. 57) a mladší syn František 26. června 1788 (*Matrika N Hořiněves*, 1774–1779, fol. 63). Dopisy nejmladšího Václava narozeného 10. června 1791 (*Matrika N Hořiněves*, 1774–1779, fol. 80) nebyly do analýzy zahrnuty, neboť dosáhl výrazného sociálního vzestupu. Korespondence otce a jeho tří dětí pochází z období první až třetí dekády 19. století, kdy bylo Václavu Hankovi mezi padesáti a sedmdesáti lety, zatímco jeho děti se věkově nacházely mezi prahem dospělosti až věkem cca 40 let.

Václav Hanka užíval starší ortografickou normu, přičemž hlásku [ř] zapisoval jako „rz“ či „rz“, hlásky [c] a [č] jako „cz“ a „cz“ a dvojhlásky [ou] a [ej] foneticky. Naproti tomu v asimilačních pozicích hlásek se jeho pravopis řídil dobovým územ. Nejstarší syn Jan již vykazoval vyšší míru pravopisné reflexe – dvojhlásku [ou] zapisoval jak v ortograficky správné podobě „au“, tak i foneticky jako „ou“ a asimilační pozice hlásek uváděl převážně správně. Podobný vývoj lze pozorovat i u jeho sourozenců Marie Magdaleny a Františka, přičemž František jako jediný z analyzovaných členů rodiny Hankových zapisoval dvojhlásku [ej] v souladu s normou jako „ey“, byť nikoli důsledně.

Dopisy Jana, Marie Magdaleny a Františka jasně ilustrují posun k modernější ortografické normě, která již nevyužívá spřežky pro hlásky [ř], [c] a [č]. Zároveň ukazují, že sourozenci nevnímali text jako pouhý fonetický přepis mluvené řeči, nýbrž si osvojili principy pravopisné struktury, o čemž svědčí relativně správné užívání hlásek v asimilačních pozicích. V korespondenci rodiny Hankových se přitom neprojevuje žádný genderový handicap – Marie Magdalena psala na obdobné pravopisné úrovni jako její bratři Jan a František.

Řemeslnické prostředí lze na základě analýzy zvoleného vzorku korespondence definovat jako prostředí, které podporovalo děti v získání gramotnosti, mělo zájem o jejich vzdělání a rozvoj schopnosti psát. Zároveň je ale nutné konstatovat, že míra zvládnutí dobového ortografického úzu byla velmi individuální a záležela spíše na konkrétních životních okolnostech než na obecně platné strategii rozšířené napříč celou vrstvou řemeslnictva. Pisatelé si dobře osvojili psaní jednotlivých písmen a správně chápali jejich zvukovou hodnotu. V tomto se chyby prakticky nevyskytují, jednotlivá písmena píšou všichni správně. Určitou výjimku představuje Rosina Dvořáková, jejíž znalosti ovšem lze zkoumat pouze v jednom zachovaném dopise.

Gramotnost a získání vzdělání nicméně patřilo k zavedenému procesu socializace dětí v řemeslnických rodinách (zejména ve velkých, resp. ve svobodných královských městech) již v době před zavedením všeobecné vzdělávací povinnosti. Jak ukazuje příklad Anny Hulakovské, mohlo i ženám poskytnout nečekaně kvalitní znalosti

písemné komunikace a ortografie. Otázkou zůstává, nakolik byl její případ běžný, nebo naopak ojedinělý.

Dopis jako prostředek komunikace – zájem o vzdělání

Dopis, který napsal Matěj Hulakovský, švec z Německého Brodu, svému synu Františkovi v roce 1809,² nám poskytuje cenný pohled na to, jak řemeslníci vnímali vzdělání a profesní kvalifikaci svých dětí. František, tehdy sedmnáctiletý, se učil kupcem (zřejmě v Jihlavě). Otec v dopise jasně vyjadřuje svůj zájem o synovo profesní zdokonalování, ale také o jeho osobní spokojenost a úspěch ve vybrané profesi: „*Však ale píšeš mi, že prozatím spokojený jsi, to mně ještě docela nepotěšilo, neb bych rád od tebe slyšel, že docela a na vždycky s tvým předsevzetím spokojený jseš.*“ V dopise se odráží silný vztah mezi otcem a synem, kde otec zaujímá pozici autority, dává praktické rady a podporu. Jako autoritu prezentuje i řemeslnického mistra, u kterého je František v učení: „*Já též tvému pánu píšu, jak se ty jemu chováš. Ať tehdy nikdy žaloby na tě neslyším, nýbrž hled, abys si u každého lásku získal.*“

„*Bud' jen ve všem pilnej, abys vše dobře pochopil, co tvůj pán za nákupy vede. To ti bude někdy vše k dobrému. Nebud' v ničemž línej,*“ píše otec Matěj Hulakovský. Tento apel na pilnost a zodpovědnost je typický pro řemeslnickou výchovu, která zdůrazňovala význam praktických dovedností kodifikovaných v podobě konkrétní profesní kvalifikace, jež synovi měla umožnit budoucí profesní život a zajistit živobytí. Matěj zároveň zdůrazňuje, že vzdělání v řemesle je nejen otázkou materiálního zabezpečení, ale i morální povinnosti vůči rodičům a širší komunitě.

Korespondence rodiny Hulakovských ukazuje silný zájem o to, aby si potomci v dětství a dospívání osvojili potřebné znalosti a synové i profesní kvalifikaci. Je zřejmá péče o děti v období dospívání a poskytnutí času a prostředků na to, aby získaly znalosti a dovednosti, jež by jim v budoucnu zajistily výkon nějaké profese za účelem obživy (synové) a možnost uplatnění v domácnosti manžela (dcera). Korespondence

2 HULAKOVSKÝ, Matěj, 1809. 1 dopis synovi F. Hulakovskému. Fond Jan Hulakovský, karton 6, složka 53. SOKA, Havlíčkův Brod.

ukazuje u Hulakovských tradiční úctu k osvojování dovedností jako pojistky sociálního pádu (kvalifikovaný muž měl možnost stát se řemeslným mistrem, dcera disponující všemi praktickými dovednostmi nutnými pro vedení domácnosti, hospodářství a eventuelně i pomoc v řemesle měla svými schopnostmi mít rovněž pojištěné zabezpečení jakožto manželka řemeslníka – samostatná existence v podobě provozování řemesla svobodnou dívkou myslitelná nebyla).

Nejmladší ze synů Matěje a Anny Hulakovských získal kromě primárního vzdělání i vyšší, a dokonce univerzitní vzdělání, které mu umožnilo získat sociálně prestižnější, byť ekonomicky značně nejistotu pozici. Korespondence Hulakovských ukazuje (být spíše v náznacích) zájem rodiny poskytnout nejmladšímu synovi zabezpečení tímto způsobem (i s ohledem na to, že měl zdravotní problémy, které by ho v řemesle handicapovaly). To je vlastně v souladu s tím, co se vyskytuje v autobiografických textech řemeslníků v 19. století (viz Ehmer, 2023, s. 95). Vyšší nebo dokonce akademické vzdělání bylo vnímáno jako cesta ke snadnějšímu živobytí v podobě úřednického či jiného postu.

Dopisy Anny Hulakovské, která posílala synovi do Prahy, ukazují, že ho rodina podporovala i materiálně, když mu posílala potraviny a další potřebné věci. Anna, stejně jako mnoho dalších rodičů z nižších vrstev, vnímala vzdělání jako důležitý aspekt synova života, ale její hlavní starostí bylo zabezpečení jeho základních potřeb. „*Milý dítě! Pozdravuji tě nastokrát. Posílám ti skrz Vojtěcha Žáka jednu škatuli s cejchama a vejice a pytel bramborů...*“, píše mu v roce 1824.³ Její dopisy ale nejsou pouze o materiální, ale i psychické podpoře, kterou Anna svému synovi poskytovala.

Dopis, který napsal Matěj Havlíček své dceři Johaně v roce 1844,⁴ ukazuje jiný aspekt řemeslnického přístupu ke vzdělání, tentokrát v kontextu vzdělávání dcer. Johana byla tehdy na vychování v německé rodině, což bylo v té době pro děti z řemeslnických vrstev poměrně

3 HULAKOVSKÁ, Anna, 1824–1843 a nedat. 138 dopisů synovi J. Hulakovskému. Fond Jan Hulakovský, karton 6, složka 51 a karton 7, složky 60 a 61. SOKA, Havlíčkův Brod.

4 HAVLÍČEK, Matěj, 1844. 2 dopisy dceři Johaně Pujmanové. Fond K. Havlíček Borovský, korespondence rodinná. LA PNP, Praha.

běžné. Dopis je napsán v němčině, což naznačuje, že Havlíčkovi vnímali jazyk jako součást důležitého vzdělání pro jejich dceru, která se nacházela v německém kulturním prostředí.

„Nauč se tolik, kolik bude jen možné, abys nebyla pro lidstvo na obtíž, ale užitečná,“ píše otec své dceři, čímž vyjadřuje nejen důraz na praktické vzdělání, ale i na etiku a společenskou odpovědnost. A dále ji nabádá: *„Tvou povinností není zahálet [...]. Mysli na to, že to chtějí Tvoji rodiče, že je to stojí těžce a poctivě vydělané peníze.“* Dětství a dospívání vnímá jako důležitý čas, kdy je třeba učit se a sbírat zkušenosti, a to nikoli pouze ve své rodině a svém rodišti, ale je třeba využít tuto fázi života, odejít od rodiny a seznámit se s tím, jak to funguje jinde: *„Neboť takové lidi, kteří svá nejlepší léta stráví u rodičů, nazýváme my, vlastenci neb Čechové, peciválky. Takoví nemají pro nikoho žádnou hodnotu, i jsou sami sobě nepříjemní, když litují toho, co už není možné spravit.“*

Tento dopis ilustruje, jak se tehdejší řemeslníci snažili zajistit svým dětem nejen praktické dovednosti, ale také širší kulturní přehled (zkušenosti odjinud), který je měl připravit na život v interakci s tehdejší společností. V tomto případě byl kladen velký důraz na znalost druhého zemského jazyka (němčiny), což bylo považováno za cennou kompetenci pro budoucí život mladé ženy, zejména v městském prostředí. Havlíčkovi nespatořovali ve vzdělání svých dětí jen prostředek k získání dovedností pro řemeslo (synové) či praktických dovedností pro vedení domácnosti a hospodářství (dcery), ale cestu k zachování sociální pozice či eventuálně sociálnímu vzestupu. To, že Johana byla poslána do německé rodiny, ukazuje na ambice rodičů, kteří chtěli pro svou dceru zajistit širší přístup k výměně zkušeností a vzdělání než to, co mohli nabídnout v domácím prostředí.

I Havlíčkův dopis dceři obsahuje četné apely na etiku a zodpovědnost dcery vůči rodině a společnosti. Často zmiňuje náboženství a víru jako garanta morálky a entitu, jež měla dceři v těžkých chvílích pomoci: *„Mysli proto denně na všemohoucího Boha, že dal Tvým rodičům prostředky a takový řádný a dobrý dům a nemysli na nic jiného než na to, co je Ti uloženo,“* píše v dopise.

Na zbožnost svých dětí, která je měla chránit před špatnými rozhodnutími a usnadnit jim životní těžkosti, často apeluje i otec Václav

Hanka.⁵ Jeho dopisy začínají a končí formulacemi, které měly jeho dětem tuto hodnotu připomenout. Příkladem takového dítěte je Baruška, dcera Františka Hanky a vnučka Václava Hanky. Ta se nejen učila německy, ale měla také procházet důkladnou náboženskou výchovou. Důraz byl kladen na znalost základních náboženských principů a modliteb, jako jsou Otčenáš, Desatero nebo Zdrávas Maria. Takové vzdělání nemělo pouze duchovní význam, ale mělo i praktický dopad na život v komunitě, kde byly náboženské obřady a tradice hluboce zakořeněny.

Vzdělání, které bylo kladeno na náboženské základy, tak sloužilo nejen k osobnímu rozvoji, ale i k integraci do širší sociální struktury a k udržení rodinné cti. V tomto ohledu byla důležitá disciplína a zodpovědnost. Václav Hanka ve svých dopisech, například v těch o vnuku Františkovi, zdůrazňuje, že „*Arci že on kázeň mítí musí, aby měl bázeň*“, což ukazuje na důležitost mravního základu v rodinné výchově. Kromě toho se rodina Hankova obávala nežádoucích vlivů z okolí, jak ukazuje Hanka ve svých dopisech o znepokojení nad možnými špatnými přáteli, kteří by mohli ohrozit budoucnost jeho nejmladšího syna Václava během studií v Praze.

Dopisy rodiny Hankových ukazují, že výchova dětí byla nejen praktickým, ale i morálním úsilím. Kromě náboženského vzdělání byla pro rodinu důležitá i schopnost připravit děti na tvrdou práci a etický život, které měly v budoucnu využít. Tato kombinace vzdělání, etických zásad a praktických dovedností vytvářela pevné základy pro stabilní život. V tomto kontextu se v dopisech rovněž projevoval zájem o správu majetku a finančních prostředků, stejně jako o ochranu před zadlužením. Zároveň je patrný silný důraz na to, aby rodina zajistila dětem stabilní základ pro budoucí život.

V dopisech zachycených v 19. století se tak odráží komplexní a pečlivý postoj ke vzdělání a budoucnosti dětí. V kontextu řemeslnické rodiny se vedle náboženské výchovy kladl důraz nejen na odborné schopnosti, jež měly zajistit finanční stabilitu, ale také na rozvoj dalších

5 HANKA, Václav, 1813–1821 a nedat. 79 dopisů synovi V. Hankovi; 1821–1822 a nedat. 6 dopisů dceři M. M. Hankové a synovi V. Hankovi. Fond Václav Hanka, korespondence přijatá. LA PNP, Praha.

dovedností, jako je zpěv nebo hudební výchova, které měly obohatit osobní i kulturní život rodiny.

Závěr

Analýza řemeslnické korespondence ukazuje, že řemeslnické prostředí obecně podporovalo získání gramotnosti a kladlo důraz na schopnost psát. Vzdělání dětí, včetně osvojení základních pravopisných pravidel, bylo součástí jejich socializačního procesu ještě před zavedením všeobecné vzdělávací povinnosti. Nicméně úroveň pravopisných znalostí nebyla v rámci této sociální vrstvy homogenní, ale závisela na individuálních životních podmínkách pisatelů a jejich přístupu ke vzdělání.

Pisatelé si zpravidla dobře osvojili tvary písmen a správně chápali jejich zvukovou hodnotu, což vedlo k relativně přesnému fonetickému přepisu mluvené řeči. Nicméně dodržování dobového ortografického úzu bylo značně variabilní. Podobně jako v případě rodiny Hankových lze sledovat posun k modernějším pravopisným formám, avšak na rozdíl od Hankových, kde generace mladších pisatelů již přirozeně směřovala k nové normě, u řemeslnické korespondence záleželo spíše na individuálních schopnostech a vzdělání než na generačním vývoji.

Výrazné rozdíly se objevují mezi jednotlivými pisateli. Zatímco někteří si osvojili pravidla asimilace hlásek a zapisovali dvojhlásky v souladu s normou, u jiných převažoval fonetický přepis. Zvláštní případ představuje Rosina Dvořáková, jejíž dopis vykazuje znatelné pravopisné odchylky. Naproti tomu příklad Anny Hulakovské ukazuje, že i v řemeslnickém prostředí mohlo být dosaženo vysoké úrovně písemné komunikace. Otázkou zůstává, zda její případ odráží běžnou praxi, nebo se jednalo o výjimku.

Z hlediska genderových aspektů analýza ukazuje, že ženy v řemeslnickém prostředí měly přístup ke vzdělání a některé z nich zvládly pravopis na srovnatelné úrovni s muži, jak dokládají dopisy Anny Hulakovské. Podobně i v rodině Hankových byla Marie Magdalena pravopisně na stejné úrovni jako její bratři, což svědčí o tom, že genderový handicap se v těchto sociálních skupinách v oblasti písemné komunikace výrazně neprojevoval.

Celkově lze říci, že řemeslnické prostředí poskytovalo příležitosti k získání pravopisné kompetence, avšak její konkrétní úroveň se odvíjela spíše od individuálních podmínek než od jednotné sociální strategie.

Analýzovaná korespondence ukazuje na zájem o vzdělání, který řemeslnické rodiny u svých dětí měly, přičemž u synů byl kladen důraz na profesní kvalifikaci, pilnost a odpovědnost. Otec radí synovi, aby se věnoval řemeslu s pečlivostí, což mělo zajistit jeho budoucí živobytí. Důležitý byl i morální základ výchovy, spojený s úctou k autoritám a povinnostmi vůči rodině a komunitě. Dopisy také svědčí o materiální a psychické podpoře dětí, například posíláním potravin, ale i zájmu o vyšší vzdělání. Korespondence rodiny Havlíčkových odhaluje ambice týkající se kulturního přehledu, přičemž dívky byly posílány do německých rodin, aby získaly širší zkušenosti. Výchova dcer zahrnovala i důraz na etiku, zbožnost a odpovědnost. Rodiny se snažily připravit děti na život v rámci širší sociální struktury, s důrazem na osobní rozvoj, mravnost a stabilitu rodiny, optimálně jim zajistit společenský vzestup (u synů prostřednictvím vzdělání).

Seznam pramenů

- BRYCHTOVÁ, Františka, 1819–1859 a nedat. 272 dopisů bratrovi A. V. Šemberovi. Fond A. V. Šembera, karton 13, inv. č. 1224–1495. Regionální muzeum, Vysoké Mýto.
- [Anonym], *Anleitung zur Schreibart in Briefen und einigen andern Aufsätzen zum Gebrauche für Schüler der deutschen Schulen in den k. k. Erblanden, Wien: Verlag der deutschen Schulanstalt, 1775. Vídeň: Verlag der Deutschen Schulanstalt.*
- DVOŘÁKOVÁ, Rosina, nedat. Dopis dceři Josefě Havlíčkové. Fond K. Havlíček Borovský, korespondence rodinná. LA PNP, Praha.
- FILCÍK, Jan Nepomuk, 1831. *Písemnosti pro nejoutlejší mládež českou a moravskou.* Praha.
- HANKA, František, 1812–1842 a nedat. 36 dopisů bratrovi V. Hankovi. Fond Václav Hanka, korespondence přijatá. LA PNP, Praha.
- HANKA, František, nedat. Dopis otci V. Hankovi. Fond Václav Hanka, korespondence rodinná. LA PNP, Praha.
- HANKA, František, nedat. Dopis sestře M. M. Hankové. Fond Václav Hanka, korespondence rodinná. LA PNP, Praha.

- HANKOVÁ, Marie Magdalena, 1814–1819 a nedat. 6 dopisů bratřovi V. Hankovi. Fond Václav Hanka, korespondence přijatá. LA PNP, Praha.
- HANKA, Jan, 1817–1842 a nedat. 55 dopisů bratřovi V. Hankovi. Fond Václav Hanka, korespondence přijatá. LA PNP, Praha.
- HANKA, Jan, 1827 a nedat. 2 dopis sestře M. M. Hankové. Fond Václav Hanka, korespondence rodinná. LA PNP, Praha.
- HANKA, Jan, nedat. Dopis otci V. Hankovi. Fond Václav Hanka, korespondence rodinná. LA PNP, Praha.
- HANKA, Václav, 1813–1821 a nedat. 79 dopisů synovi V. Hankovi. Fond Václav Hanka, korespondence přijatá. LA PNP, Praha.
- HANKA, Václav, 1821–1822 a nedat. 6 dopisů dceři M. M. Hankové a synovi V. Hankovi. Fond Václav Hanka, korespondence přijatá. LA PNP, Praha.
- HAUSEROVÁ, Barbora, 1840–1845. 26 dopisů bratřovi J. Hulakovskému. Fond Jan Hulakovský, karton 6, složka 51 a karton 7, č. složka 56 a 60. SOKA, Havlíčkův Brod.
- HAVLÍČEK, Matěj, 1844. 2 dopisy dceři Johaně Pujmanové. Fond K. Havlíček Borovský, korespondence rodinná. LA PNP, Praha.
- HULAKOVSKÁ, Anna, 1824–1843 a nedat. 138 dopisů synovi J. Hulakovskému. Fond Jan Hulakovský, karton 6, složka 51 a karton 7, složky 60 a 61. SOKA, Havlíčkův Brod.
- HULAKOVSKÝ, František, 1825. 1 dopis bratřovi J. Hulakovskému, Fond Jan Hulakovský, karton 6, složka 51. SOKA, Havlíčkův Brod.
- HULAKOVSKÝ, Matěj, 1809. 1 dopis synovi F. Hulakovskému. Fond Jan Hulakovský, karton 6, složka 53. SOKA, Havlíčkův Brod.
- KLIČKA, Oldřich, 1815. *Krátké uvedení k vyhotovení psaní a jiných písemností, kteréž v obecnství uměti zhotoviti velmi užitečné jest, pro žáky českých vlastenských škol.* Praha.
- KRTEK, František, 1830. *Úvod krátký k vyhotovování písemností podle předepsané ruční knihy německé pro české školní čekance a žáky na triviálních školách,* Praha.
- Matrika narozených, oddaných a zemřelých Havlíčkův Brod, 1744–1776. Sign. 2325. SOA, Zámorsk.*
- Matrika narozených, oddaných a zemřelých Havlíčkův Brod, 1777–1818. Sign. 2326. SOA, Zámorsk.*
- Matrika narozených, oddaných a zemřelých Všeň, 1716–1773. Sign. 179-2. SOA, Zámorsk.*
- Matrika narozených Hořiněves, 1774–1779. Sign. 49-3. SOA, Zámorsk.*

PAPOUSCHEK, Johann (ed.), 1880. *Die allgemeine Schulordnung vom 6. Dezember 1774 im Urtexte nebst Einleitung und Commentar. Eine Erinnerungsschrift an die glorreiche Begründerin der österreichischen Volksschule, die Kaiserin Maria Theresia, aus Anlass ihres hundertsten Sterbetages, allen Lehrern und Schulfreunden gewidmet.* Znojmo.

SPĚŠNÁ, Marie, nedat. 1 dopis matce Anně Hulakovské. Fond Jan Hulakovský, karton 7, složka 59. SOKA, Havlíčkův Brod.

ŠEMBERA, František Jan, 1776–1823. *Kniha pro zaznamenání dluhů.*
Fond A. V. Šembera, karton č. 1 dodatky. Regionální muzeum, Vysoké Mýto.
Rodokmen Šemberů. Fond A. V. Šembera, karton č. 1, inv. č. 5. Regionální muzeum, Vysoké Mýto.

ŠEMBEROVÁ, Dorota, nedat. [1819–1826]. 2 dopisy panu Veverčíkovi.
Fond A. V. Šembera, karton č. 1 dodatky. Regionální muzeum, Vysoké Mýto.

ŠEMBERA, František, 1829–1840. 24 dopisů bratrovi A. V. Šemberovi. Fond
A. V. Šembera, karton 12, inv. č. 951–974, Regionální muzeum, Vysoké Mýto.

ŠEMBERA, František, 1823–1830 a nedat. 8 dopisů bratrovi J. Šemberovi. Fond
A. V. Šembera, karton č. 2 dodatky. Regionální muzeum, Vysoké Mýto.

VODIČKOVÁ, Ludmila, 1826–1853. 39 dopisů bratru J. Hulakovskému. Fond Jan
Hulakovský, karton 6, složka 51. SOKA, Havlíčkův Brod.

Seznam literatury

BROTÁNEK, Jiří Karel, 1946. *Deset generací Havlíčkovských: genografická studie o rodu a rodině Karla Havlíčka Borovského a rodech krevně spřízněných.* Havlíčkův Brod: Místní národní výbor.

COHEN, Gary B., 1988. Education and Czech Social Structure in the Late Nineteenth Century. In: RÁNKI, György (ed.). *Bildungsgeschichte, Bevölkerungsgeschichte, Gesellschaftsgeschichte in den böhmischen Ländern und in Europa.* Wien: Verlag für Geschichte und Politik, s. 32–45. ISBN 3-7028-0280-0.

DÜLMEN, Richard van, 2006. *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.–18. století) III: Náboženství, magie, osvícenství.* Praha: Argo.
ISBN 80-7203-813-3.

EHMER, Josef, 2016. The Artisan Family in Nineteenth-Century Austria: Embourgeoisement of the Petite Bourgeoisie? In: CROSSICK, Geoffrey & HAUPT, Heinz-Gerhard (eds.). *Shopkeepers and Master Artisans in Nineteenth-Century Europe.* London, New York: Routledge, s. 195–218.
ISBN 978-1-138-66565-1.

- EHMER, Josef, 2023. „Traditionelle“ Handwerker und ihre Zünfte als starke Akteure in der neuzeitlichen Expansion von Warenmärkten und Arbeitsmärkten. *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*. Supplement, No. 34, s. 223–261.
- ENGELBRECHT, Helmut, 1988. *Geschichte des österreichischen Bildungswesens: Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs* 3. Wien: Österreichischer Bundesverlag, ISBN 3-215-04002-6.
- HUBÁČEK, Josef, 1980. *Počátky vyučování slohu na české škole*. Hradec Králové: Pedagogická fakulta.
- KADLEC, Petr, 2020. *Vzdělání – společnost – hospodářství: utváření profesně vzdělávací infrastruktury v Předlitavsku od poloviny 19. století do roku 1914 na příkladu rakouského Slezska*. Červený Kostelec: Pavel Mervart. ISBN 978-80-7599-228-4.
- NOVOTNÝ, Miroslav a kol, 2020. *Velké dějiny zemí Koruny české. Školství a vzdělanost*. 1. vyd. Praha: Paseka, 2020. ISBN 978-80-7432-985-2.
- NOVOTNÝ, Miroslav, 2009. Děti státu. Školství v českých zemích mezi reformou a tradicí. In: TINKOVÁ, Daniela & LORMAN, Jaroslav (eds.). *Post tenebras spero lucem. Duchovní tvář českého osvícenství*. Praha: Casablanca, s. 164–182. ISBN 978-80-903756-6-6.
- ŘEZNIČKOVÁ, Kateřina. 2007. *Študáci a kantoři za starého Rakouska. České střední školy v letech 1867–1918*. Praha: Libri. ISBN 978-80-7277-163-9.
- STRÁNÍKOVÁ, Jana, 2008. Německobrodská hlavní škola v 19. století – hlavní tendence vývoje docházky chlapců a dívek. In: HALÍŘOVÁ, Martina (ed.). *Od početí ke školní brašně*. Pardubice: Východočeské muzeum, s. 61–73. ISBN 978-80-87151-01-3.
- STRÁNÍKOVÁ, Jana, 2011. Slohová cvičení a výuka psaní korespondence na elementárních školách na přelomu 18. a 19. století. *Theatrum historiae*, 8, s. 151–162. Pardubice: Univerzita Pardubice. ISSN 1802-2502.
- ŠAFRÁNEK, Jan, 1913. *Školy české. Obraz jejich osudů a vývoje I: 862–1848*. Praha: Matice česká.
- VOŠAHLÍKOVÁ, Pavla. 2016. *Rákoska v dílně lidskosti: česká škola v 19. století očima účastníků*. 1. vyd. Praha: Academia. ISBN 978-80-200-2533-3.